

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.3:341.48

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ НАЙМАНЦЯ ЯК УЧАСНИКА ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Скрильник О.О.,
к.ю.н., доцент

Майструк О.П.,
старший викладач

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

Стаття присвячена проблемі визначення статусу найманця та ознак такої категорії осіб, міжнародно-правовій регламентації боротьби з найманством. Досліджується проблема боротьби з найманством на міжнародному рівні, а саме проблема застосування до порушників норм, що регламентують боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців.

Ключові слова: найманець, найманство, боротьба з найманством, реалізація міжнародно-правових норм у боротьбі з найманством, співробітництво країн у боротьбі з найманством, Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців.

Скрильник Е.А., Майструк О.П. / ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТАТУСА НАЕМНИКА КАК УЧАСНИКА ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА/ Полтавский национальный технический университет имени Юрия Кондратюка, Украина

Статья посвящена исследованию проблемы определения статуса наемника и признаков такой категории лиц, международно-правовой регламентации борьбы с наемничеством. Освещаются вопросы борьбы с наемничеством на международном уровне, а именно проблема применения к нарушителям норм, которые регламентируют борьбу с вербовкой, использованием, финансированием и обучением наемников

Ключевые слова: наемник, наемничество, борьба с наемничеством, реализация международно-правовых норм по борьбе с наемничеством, Международная конвенция о борьбе с вербовкой, использованием, финансированием и обучением наемников.

Skrylnyk O.O., Majstruk O.P. / FEATURES OF DETERMINATION OF STATUS OF MERCENARY AS PARTICIPANT OF THE ARMED CONFLICT / Poltava National Technical University named after Yuri Kondratyuk, Ukraine

The article is devoted to studying problems of definition of the status of the mercenary and characteristics for this class of persons as well as mercenary activities' international legal regulation. Also are investigated international agreements and other international legal acts regarding the ban of enrolment, use, financing and training of mercenaries as well as countries' cooperation in combating mercenary activities.

The author examined the problem of combating mercenary activities on international plane, namely the question of applying the rules, regulating the strife against enrolment, use, financing and training of mercenary activities to the law offenders; international organizations activities and countries' cooperation in the combating mercenary activities; the problem of building-up effective external and internal mechanisms for fighting mercenaries.

During research it is established that at this stage the mechanism of accountability of the state in connection with his participation in creation of conditions and the reasons owing to which there are mercenary formations, is not effective. It is reasoned by that the concept of fight against a mercenary activities has to have comprehensive character and extend on participation of mercenaries both in international, and in internal armed conflicts.

Key words: mercenary, mercenary activities, strife against mercenary activities, executing of the laws concerning strife against mercenary activities, International Convention about the strife against enrolment, use, financing and training of mercenaries.

Сучасний розвиток світу формує нові погляди стосовно подій, що порушують міжнародний правопорядок. Найбільш негативним у сучасних умовах існування є територіальне поширення локальних збройних конфліктів, виникнення їх у регіонах, зростання числа збройних конфліктів, які іноді характеризуються надмірною жорстокістю і грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права.

Одним із таких явищ, що ставлять під загрозу світовий правопорядок і договірну домовленість держав про підтримання миру і безпеки людства, є використання найманців у збройних та воєнних конфліктах.

Поняття та сутність найманства у своїх роботах досліджували І.Н. Арцибасов, І.П. Біщенко, С.О. Єгоров, Л.В. Іногамова-Хегай, В.Ю. Калугін, А.Г. Кибальник, І.І. Лукашук, Р.А. Мюллерсон, А.В. Наумов, В.П. Панов, А.Й. Полторак та ін., проте їх праці окремо статус найманця та його особливості не розглядали.

Актуальність дослідження зазначеної проблеми зумовлена тим, що наявні прогалини в міжнародному пра-

ві полегшують використання найманців, збільшують їх кількість, сприяють виникненню нових способів їхнього вербування.

Згідно з теорією міжнародного права кожний учасник бойових дій має свій статус. Так, галузь права, міжнародне гуманітарне право поділяє всіх учасників воєнних дій у період міжнародних збройних конфліктів на тих, що безпосередньо беруть участь (комбатантів), і тих, що не беруть безпосередньої участі в бойових діях [1, с. 120]. В основі такого розподілу – критерій визначення причетності осіб до процесу ведення бойових дій. До таких учасників відносяться: військові, які становлять, як правило, регулярні збройні сили країни, і невійськовий персонал, до якого відноситься медперсонал, а також партизани, шпигуни, добровольці, найманці.

Вивчення історії розвитку збройних конфліктів свідчить про постійне розширення кола осіб, що належать до учасників бойових дій. Гаазька конвенція про закони та звичаї сухопутної війни 1907 р. поділяє збройні сили воюючих сторін на «воюючих» і «невоюючих» [2, ст. 3].

У подальшому Женевська конвенція 1949 р. дає більш детальне визначення учасників, вона їх класифікує на: особовий склад регулярних збройних сил; ополчення; добровольчі загони, як ті, що входять, так і ті, що не входять до складу регулярних збройних сил; особовий склад організованих рухів опору і партизан (при цьому вони повинні відповідати чотирьом умовам: мати на чолі особу, відповідальну за поведження своїх підлеглих, носити відмітний знак, відкрито носити зброю, дотримуватися законів і звичаїв ведення війни); особи, що слідують за збройними силами, надають їм допомогу, але самі у бойових діях участі не беруть; члени екіпажів торговельних судів і цивільних літаків, що безпосередньо допомагають воюючим; населення, що при наблизненні супротивника взялося за зброю (якщо при цьому відкрито носить зброю і дотримується законів і звичаїв війни) [3].

У Додатковому протоколі до Женевських конвенцій дається розгорнуте визначення комбатантів. До них належать «... всі організовані збройні сили, групи і підрозділи, що знаходяться під командуванням особи, відповідальної перед цією стороною за поведження своїх підлеглих, навіть якщо ця сторона представлена урядом або владою, не визнаними протилежною стороною. Такі збройні сили підкоряються внутрішній дисциплінарній системі, що, серед іншого, забезпечує дотримання норм міжнародного права, застосовуваних у період збройних конфліктів» [4, ст. 43, п. 1].

Комбатанти знаходяться під захистом норм, що регламентують методи ведення війни. Але є факти, коли, крім таких учасників, як комбатанти, у збройних конфліктах беруть участь категорії осіб, яким міжнародне право дає визначення учасників бойових дій, що є категорією незаконних військових формувань – найманців.

Сьогодні демонструє нам широкий спектр форм участі найманців у бойових діях, збройних конфліктах, терористичних актах, тому, щоб зрозуміти, як із цим явищем боротись на міжнародному і національному рівнях, визначимо правовий статус найманців і його особливості. Продемонструємо статус найманця порівняно з правовим статусом інших учасників бойових дій у табл. 1.

У 1977 р. Організація африканської єдності прийняла конвенцію, в якій вперше зробила спробу дати правове визначення найманства. Однак основним документом є Додатковий протокол I до Женевської конвенції 1949 р., також прийнятий у 1977 р.

Заборона найманства міститься в Декларації Генеральної Асамблеї ООН про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 р.: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації й заохочення організації іррегулярних сил чи озброєних банд, у тому числі найманців, для проникнення на територію іншої держави» [5]. Але зауважимо, що в Статуті ООН 1970 р. визначається рекомендаційний характер резолюцій Генеральної Асамблеї ООН.

Таблиця 1

Правовий статус учасників бойових дій

№ п/п	Категорія	Нормативний акт	Правовий захист
1	Військовослужбовці збройних сил (за національним законодавством) – особи офіцерського складу, прапорщики, мічмани, військовослужбовці строкової і надстрокової служби та військової служби за контрактом Збройних Сил України, Національної гвардії України, Прикордонних військ України, Служби національної безпеки України, військ цивільної оборони, а також інших військових формувань, що створюються Верховною Радою України, стратегічних сил стримування, які дислокуються на території України, військовослужбовці – жінки, курсанти військових навчальних закладів.	Додатковий протокол I до Женевської Конвенції про захист жертв війни 1949 р. Закон України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р.	Підлягають правовому захисту за національним та міжнародним законодавством
2	Комбатанти (за міжнародними нормами) – особи, які входять до складу збройних сил воюючих сторін і безпосередньо беруть участь у воєнних діях.	Додатковий протокол I від 7 червня 1977 р. до Женевської Конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р.	Підлягають правовому захисту за міжнародним законодавством
3	Військовополонені – особи зі складу однієї воюючої сторони, які захоплені під час збройного конфлікту іншою стороною і перебувають під її владою до закінчення воєнних дій.	Женевська Конвенція про поведження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р.	Підлягають правовому захисту за міжнародним законодавством
4	Медичний персонал – лікарі, медсестри, санітари, інші особи, задіяні на постійних або тимчасових засадах виключно в медичних формуваннях або в санітарних перевезеннях.	Додатковий протокол I від 7 червня 1977 р. до Женевської Конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., Закон України «Про символіку Червоного Хреста і Червоного Півмісяця в Україні» від 08 липня 1999 р.	Підлягають правовому захисту за національним та міжнародним законодавством
5	Шпигуни – іноземці, особи без громадянства, які здійснюють діяльність щодо збирання і передачі іноземній державі або іноземній організації чи їх представникам інформації, що є державною таємницею.	Додатковий протокол I від 7 червня 1977 р. до Женевської Конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р.	Діяльність такої особи вважається злочинною, такі особи не підпадають під правовий захист
6	Добровольці – це особи, які за власним бажанням наймаються на службу до воюючої держави і вливаються в його збройні сили з метою захисту цієї держави.	Гаазька конвенція «Про права та обов'язки нейтральних держав і осіб на випадок сухопутної війни» від 18 жовтня 1907 р.	Підлягають правовому захисту за міжнародним законодавством
7	Найманці – це особи, які спеціально завербовані для участі в збройному конфлікті і керуються переважно бажанням одержати особливу матеріальну винагороду.	Додатковий протокол I від 7 червня 1977 р. до Женевської Конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р.	Діяльність такої особи вважається злочинною, такі особи не підпадають під правовий захист

У Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., яка стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, чітко визначено, що найманцем вважається будь-яка особа при наявності таких ознак:

1) вона спеціально вербується (незалежно від місця вербування) для участі у військовому конфлікті;

2) повинна брати фактичну і безпосередню участь у збройному конфлікті;

3) мотивом для участі у військових діях є її корисливість, тобто особиста вигода;

4) особа бере участь у військових діях від імені однієї зі сторін військового конфлікту за винагороду, що істотно перевищує плату комбатанта такого ж рангу;

5) особа не повинна бути громадянином однієї зі сторін конфлікту або проживати постійно на окупованій ними території;

6) особа не повинна бути військовослужбовцем збройних сил сторони, що знаходиться в конфлікті;

7) найманцем не може бути особа, спрямована третьою країною, що не є учасником конфлікту, для виконання офіційних обов'язків як особа, що входить до складу його збройних сил [4, ст. 47].

Згідно зі ст. 47, п. 1, найманець не має права на статус комбатанта і, відповідно, на статус військовополоненого.

Однак дане визначення не можна вважати задовільним, тому що воно породжує різні тлумачення при реалізації. Наприклад, зі ст. 47, п. 2 не випливає, що особа не визнається найманцем, якщо його матеріальна винагорода буде відповідати винагороді військовослужбовця його рангу тієї країни, на боці якої він воює, або якщо обіцяна винагорода не перевищує ту, яку одержують військовослужбовці в армії.

Але відзначимо, що на практиці окремі особи готові служити в арміях інших країн за таку саму матеріальну винагороду, що й військовослужбовці цих країн, тому що вона досить висока. До того ж військовослужбовці мають ряд пільг. Викликає труднощі і застосування ст. 45 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., яка стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів і відповідно до якої у випадку, якщо утруднено визначення статусу особи як військовополоненої, що потрапила в полон, то вона повинна вважатися такою, відповідно до норм Третьої Женевської конвенції, до з'ясування суті питання спеціальним судом. Отже, навіть на таку особу, як найманець, будуть поширюватися всі пільги, надані військовополоненим.

Не вносить ясності в зазначені питання і Конвенція по боротьбі з вербуванням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 р., що закріплює поняття найманця, багато в чому подібне до визначення, даного Додатковим Протоколом [6, ст. 1].

Найманець не включається в особовий склад збройних сил воюючої сторони таким чином, щоб держава несла відповідальність за його дії. Типовим для найманця є той факт, що жодна держава не готова визнати його дії як свої власні. Тому приналежність до збройних сил – це чіткий критерій для розмежування учасників конфліктів і їхнього правового положення. Найманці відповідно до норм міжнародного права є злочинцями. Держава, на території якого найманці зробили злочини, може переслідувати їх і судити. При цьому держава повинна керуватися положенням, викладеним у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів і відповідно до якого найманці користуються гарантіями, що забороняють «... насильство над життям, здоров'ям і фізичним або психічним станом осіб...», а також «наругу над людською гідністю, зокрема, принизливе й образливе поводження...», і гарантіями, що містяться в даному акті [4, ст. 75].

Варто відрізнити найманців від добровольців. Добровольці – це особи, що за своїм бажанням наймаються в службу до воюючої держави і вливаються в його збройні

сили з метою захисту цієї держави. На відміну від найманців участь добровольців у військових діях на боці одного з воюючих визнається міжнародним співтовариством держав правомірним. Це положення закріплене в Гаазькій конвенції 1907 р. «Про права й обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної війни»: «Відповідальність нейтральної держави не виникає внаслідок того, що приватні особи окремо переходять кордон, щоб надійти на службу до одного з воюючих» [2, ст. 4]. Критерієм розмежування найманця і добровольця служить факт включення добровольця в особовий склад збройних сил однієї з воюючих сторін. Доброволець стає законним комбатантом, а держава, яку він захищає, бере на себе відповідальність за його дії.

Відповідно до Конвенції про заборону вербування, використання і навчання найманців 1989 р., злочинними і належними покаранню визнаються дії не тільки самих найманців, але й осіб, що здійснюють їхнє вербування, навчання, фінансування і використання [6, ст. 2].

З об'єктивної сторони найманство може виражатися у вербуванні найманця; його навчання; фінансуванні або іншому матеріальному забезпеченні найманця; використанні найманця в збройному конфлікті або військових діях.

За законодавством України найманцем визнається особа, яка діє з метою одержання матеріальної винагороди і не є громадянином держави, що бере участь у збройному конфлікті або військових діях, яка не проживає постійно на її території, а також не є особою, направленою для виконання офіційних обов'язків [7, ст. 447]. Таке визначення поняття «найманець» у кримінальному праві відповідає ст. 47 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р. і Конвенції про заборону вербування, використання, фінансування і навчання найманців 1989 р.

Під використанням найманця в збройному конфлікті або військових діях розуміється безпосереднє залучення його до бойових операцій або акцій військового характеру як у районі бойових дій, так і за його межами.

Кримінальний кодекс України містить покарання за дії, пов'язані з найманством:

1. Вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання найманців з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання найманців у військових конфліктах чи діях – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Участь без дозволу відповідних органів державної влади у збройних конфліктах інших держав з метою одержання матеріальної винагороди – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Розглянутий злочин є закінченим з моменту здійснення особою однієї із зазначених вище дій [7, ст. 447].

Із суб'єктивної сторони найманство здійснюється тільки навмисно і при наявності прямого наміру. Мотивами цього злочину можуть бути корисливі спонукання, спонукання патріотизму і т. ін.

З об'єктивної сторони – це діяння за особистої участі найманця в бойових акціях та операціях у ході воєнного конфлікту або військових діях.

Суб'єктом злочину може бути найманець, що досяг шістнадцятирічного віку і володіє осудністю [9, с. 622].

Отже найманець – це особа, що завербована для участі в збройному конфлікті на місці, за кордоном, і/або особа, яка бере участь у військових, насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, без дозволу відповідних органів державної влади у збройних конфліктах інших держав з метою одержання матеріальної винагороди чи іншої особистої вигоди.

Найманці не є комбатантами і не мають права на статус військовополоненого. Їхнє положення не регулюється четвертою Женевською конвенцією (яка захищає цивільних осіб), вони можуть піддаватися судовому переслідуванню

за воєнні й інші злочини й притягуватися до позбавлення волі на строк, що перевищує тривалість конфлікту, до них можуть бути застосовані всі міри покарання, передбачені національним законодавством. Такі особи мають право на основні гарантії, що визначені звичайним міжнародним правом, як це передбачено у ст. 75 Додаткового протоколу I. У даній статті зазначається, що з особою, яка перебуває під владою сторони-учасника конфлікту і не користується більш сприятливим відношенням відповідно до конвенцій або відповідно до Протоколу I, в усіх обставинах поведуться гуманно, і вона, як мінімум, користується захистом, який передбачений у дійсній статті.

До таких осіб, які можуть бути визнані в подальшому найманцями, забороняються й будуть заборонятися в будь-який час і в будь-якому місці наступні дії, незалежно від того, чи чинять їх представники цивільних чи військових органів:

1) насильство над життям, здоров'ям і фізичним або психічним станом осіб, зокрема:

- убивство;
- катування всіх видів, фізичне або психічне;
- тілесні покарання;
- каліцтва;

2) наруга над людською гідністю, зокрема: принизливе й образливе ставлення, примушення до проституції або непристойне посягання в будь-якій його формі;

3) узяття заручників;

4) колективні покарання;

5) погрози зробити кожне з вищевказаних дій [4, ст. 75].

За цією ж статтею будь-яка особа, що піддається арешту, затриманню або інтернуванню за дії, пов'язані зі збройним конфліктом, повинна бути без зволікання поінформована на зрозумілій їй мові про причини вжиття таких заходів. За винятком випадків арешту або затримання за карні правопорушення, такі особи повинні бути звільнені в найкоротший строк і в кожному разі, як тільки обставини, що виправдують арешт, затримку або інтернування, припинили своє існування.

Також гарантією додержання прав є те, що особі, визнаній винною у здійсненні карного правопорушення, пов'язаного зі збройним конфліктом, не може бути винесений ніякий вирок, і вона не може бути піддана ніякому покаранню, крім як по постанові неупередженого й відповідним чином заснованого суду, що дотримується загально-визнаних принципів звичайного судочинства, які включають таке:

– процедура повинна передбачати, щоб обвинувачуваний був без зволікання поінформований про деталі правопорушення, в якому його звинувачують, щоб обвинувачуваному до й під час суду було надано всі необхідні права й засоби захисту;

– жодна особа не може бути засуджена за правопорушення, крім як на основі особистої кримінальної відповідальності;

– жодна особа не може бути обвинувачена в здійсненні

карного правопорушення або засуджена за нього на підставі будь-якої дії, яка не являла собою карне правопорушення відповідно до норм національного законодавства або міжнародного права, дія яких поширювалася на цю особу під час здійснення такої дії; так само не може бути накладено більш суворе покарання, ніж те, що було застосовано в той час, коли було вчинено дане карне правопорушення;

– кожний, кому пред'являється обвинувачення в правопорушенні, вважається невинним доти, поки його вина не буде доведена за законом;

– кожний, кому пред'являється обвинувачення в правопорушенні, має право на судовий розгляд у його присутності;

– жодна особа не може бути примушена до дачі показань проти самої себе або до визнання себе винною;

– кожний, кому пред'являється обвинувачення в правопорушенні, має право допитувати свідків, які дають показання проти нього, або вимагати, щоб ці свідки були допитані, а також право на виклик і допит свідків на його користь на таких самих умовах, що й для свідків, які дають показання проти нього;

– жодна особа не повинна переслідуватися або каратися тією ж стороною за правопорушення, за яке відповідно до того ж закону й судової процедури цій особі раніше вже було винесено остаточний вирок, який виправдовує або засуджує її;

– кожний переслідуваний у судовому порядку за правопорушення має право на те, щоб вирок суду був оголошений публічно;

– при винесенні вироку засудженому повинно бути повідомлено про його право на оскарження в судовому або іншому порядку [4, ст. 75].

При аналізі норм Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців неможливо залишити без уваги наступну проблему: чітко не врегульоване питання про те, який судовий орган буде здійснювати розгляд конкретної справи по найманству.

При вирішенні даної проблеми можливі наступні варіанти. Норми Конвенції визначили, що залучення до відповідальності найманців здійснюється національними судами відповідно до юрисдикції тієї держави, на території якої вчинено злочин, або держави, де в ході оперативного-розшукових заходів був виявлений злочинець.

Також можливо створення спеціального військового трибуналу для суду над найманцями, які вчинили злочин на території декількох держав [8, с. 122]. З огляду на високий ступінь суспільної небезпеки злочинних діянь, пов'язаних із найманством, судовий розгляд можна було б здійснювати Міжнародним карним судом ООН; але в нормах Римського статуту Міжнародного карного суду ООН у переліку злочинів, щодо яких суд наділяється юрисдикцією, найманство як протиправне діяння не закріплене [11, ст. 5–8]. Така невизначеність також є причиною того, що більшості злочинцям вдається уникнути покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Линдсей Ш. Женщины и война : исслед. МККК о воздействии вооруженного конфликта на женщин / [пер. с англ. И. Федоров]. – Женева : Междунар. Ком. Красного Креста, 2003. – 346 с.
2. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны с прилагаемым к ней «Положением о законах и обычаях сухопутной войны» : от 18 октября 1907 г. // Международное право. Ведение военных действий : сб. Гаагских конвенций и иных соглашений. – М. : МККК, 1995. – С. 13–29.
3. Павлова Л. О. Виды вооруженных конфликтов и статус участников вооруженных конфликтов по международному праву [Електронний ресурс] / Л. О. Павлова // Юстиция Белорусии. – 1998. – № 3. – Режим доступу : <http://www.justbel.info/1998-3/art22.htm>. – Назва з титул. екрана.
4. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов : от 8 июня 1977 г. // Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ним. – М. : МККК, 1997. – С. 213–295.
5. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций : от 24 октября 1970 г. // Действующее международное право. – М. : Московский независимый институт международного права, 1996. – Т. 1. – С. 65–73.
6. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців : від 4 груд. 1989 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_103. – Назва з титул. екрана.
7. Кримінальний кодекс України : станом на 18 груд. 2007 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 184 с. – (Бібліотека офіційних видань).
8. Шандиева Н. О. Международная конвенция о борьбе с вербовкой, использованием, финансированием и обучением наемников / Н. О. Шандиева // Правоведение. – 2005. – № 2. – С. 118–131.
9. Римский статут Международного уголовного суда : от 17 июля 1998 г. // Международное право. – 1998. – № 3. – С. 208–275.